

MULTİKULTURALİZM MƏSƏLƏLƏRİ

Etibar NƏCƏFOV
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Həcər VERDİYEVA
tarix elmləri doktoru, professor

İsxan VƏLİYEV
hüquq elmləri doktoru, professor

Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları

Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları qədim dövrdə Azərbaycan ərazisində mövcud olan tayfa ittifaqları və qədim dövlətlərə bağlı olmuşdur.

Tabrizdən şimalda yerləşən Aratta dövlətinin dini-dünyəvi baxışları Cənubi Mesopotamiyada yerləşən şumer və akkad səhər dövlətlərinin allahları ilə bağlı olmuş və bu, Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qaynaqlarının köklərini təşkil etmişdir. Belə ki, Aratta əhalisi olan kutilər və lullubelər şumerlərin sevgi və harb ilahəsi İnannaya, Ay tanrısı Nannaya, külək tanrısı Enlilə sitayiş etmişlər. Eyni zamanda arattalılar Akkad Ay tanrısı olan Sueni ölkələrinin ilahə və Ay tanrısı kimi qəbul etmiş, şimşək tanrısı Adada da səcdə etmişlər. Beləliklə, Aratta dövlətinin dini sistemi Qədim Şərqi sivilizasiyasının mərkəzlərindən olan Mesopotamiya qatlarına bağlı olmuş və bu da Azərbaycanın ilkin multikultural siyasi qaynaqlarını təşkil etmişdir.

E.ə. I minilliyin əvvəllərində tarix səhnəsinə gələn Manna mədəniyyəti kuti və lullubelərin mədəni qaynaqları əsasında təşəkkül tapmışdır. Manna mə-

dəniyyətinin təşəkkülündə lullubelərlə yanaşı digər tayfalar və tayfa qrupları – hurri qrupları, damexranlılar, nikimxilər, turukkililər, uruatriilər və başqaları da iştirak etmiş, e.ə. VII əsrin 70-ci illərində skif (işkuz, aşkuz) tayfaları da bu prosesa qoşularaq, Azərbaycanın ilkin multikultural qaynaqlarına öz mədəni laylarını gətirmişlər. Həsənliyə tapılan qızıl cam mənallıların Misir və Ön Asiya teoloji dünyası ilə bağlılığını əks etdirmiş, camda təsvir edilmiş Külək, Günəş və Ay tanrıların baş geyimində təsvir edilən qanadlar Ön Asiyada geniş yayılmış hurri ənənəsi ilə bağlı olmuşdur.

Əhəməni sivilizasiyası Azərbaycanın maddi-mənəvi mədəniyyətində, ictimai-siyasi və teoloji həyatında öz izini qoymuş, Əhəməni cəmiyyətində geniş yayılan Zərdüştilik allahlarından olan Anahita və Mitra kultu kimi tanınan Ahura Mazdaya o dövrdə yalnız farslar deyil, onlarla bərabər digər tayfalar da sitayiş etmiş və bu tayfalar sırasında Azərbaycan əhalisi də olmuşdur. Belə ki, Avestada itə olan sitayiş eyni ilə Alban tayfalarında və Kaspilərdə də müşahidə olunmuş və ya meyitlər Baktriyada olduğu kimi kaspilərdə də quşlara yem olmuşdur.

Beləliklə, Qədim Şərqi dünyasının mədəni qatlarının elementləri Azərbaycan multikulturalizminin ilkin siyasi qaynaqlarında öz izini qoymuşdur.

Ərəmizin I əsrinin ortalarından Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qaynaqlarına dini-ideoloji baxışların yeni qatı daxil olur. Ölkə çoxalahlılıqdan təkallahlılığa keçir, xristian apostol missionerləri Faddey, Varfolomey, Yelisey ölkədə xristianlığı yaymağa başlayırlar.

Bu yeni ideoloji qat Qafqaz Albaniyasının ilkin olaraq şimal hissəsində cəmiyyətin sosial həyatına daxil ola bilmiş və ölkənin cənub hissəsində politeizm inancını öz mövqelərini o dövrdə qorusa da, Alban katolikosu Lazar (III əsrin sonu – IV əsrin ilk rübü) bu məkanda xristian dininin təbliğatını aparmışdır. Katolikos Lazarın bu fəaliyyəti ölkədə bütərəst-xristian münasiblərinin paralel şəkildə mövcud olmasını və Azərbaycanı multikultural mühitin inkişafını göstərir.

IV əsrin birinci otuzilliyində xristianlıq Qafqaz Albaniyasında dövlət dini elan edildikdən sonra xristian hökmdarlar bütərəstliyə qarşı düzülülük nümayiş etdirir, heç bir zorakı tədbirə yol vermirdilər. Arşakilər dövründə Qafqaz Albaniyası ərazisində bədiətə hesab edilməyən xarici missionerlərin fəaliyyəti üçün, demək olar ki, heç bir məhdudiyət qoyulmamışdı. Məsələn, təqribən 338-ci ildə Suriya rahibləri tərəfindən Qafqaz Albaniyasının Haku kəndində monastır (vəng) inşa edilmişdi.

Qafqazın ən qədim kilsəsi olan, 340-cı ildə avtokefal olmuş Alban Apostol kilsəsi V əsrdən başlayaraq xristian dünyasında monofizit və diofizitlər arasında gedən ideya mübarizəsini yaşasa da, xristian ehkamları ilə bağlı müxtəlif mövqələrdə duran alban ruhaniləri kilsə strukturlarında vəzifə tuta bilirdilər.

Bu dövrdə ölkə əhalisinin etnik tərkibində də bir sıra dəyişikliklər baş verir, münbət zəmində tolerantlıq mühiti öz inkişafını tapırdı. V əsrdə Qafqaz Albaniyasında yerli tayfalarla bərabər gəlmə tayfalar da yaşayırdı. Mingəçevir-

də açılan qəbir abidələri belə bir reallığı göstərib ki, Qafqaz Albaniyasında monqoloid irqinə məxsus insan qrupları da məskunlaşmışdır. Monqoloidlərin avropoidlərlə eyni məzarlıqda dəfn olunması Qafqaz Albaniyasında irqi ayrışikliyin olmadığını təsdiqləyir. Bu dövrdə "şimal" xalqları olan xəzərlə qarışığı nikahlar tarixin sonrakı mərhələsində də davam etmiş, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün nikah diplomatiyasına yer verilmiş, məsələn, Girdiman knyazı Cavanşir 664-cü ildə bütəparast Xəzər xaqanın qızı ilə evlənmişdi.

Erkən orta əsrlərdə ölkədə salınan şəhərlər də politetik Qafqaz Albaniyasının müxtəlifçilərliyi aydın şəkildə göstərirdi. Belə ki, III Mömin Vaqarın dövründə Dərbənd şəhərində xristian albanlar atəspərost farslar və bütəparast xəzər-hun tayfaları ilə birləşəyər, tolerant mühitin inkişafı yüksələn xətlə gedirdi.

VII əsrin ortalarında Azərbaycan Ərəb xilafətinin tərkibinə qatıldı və Azərbaycan multikulturalizminin siyasi-hüquqi qaynaqlarına yeni, mükməllə ideologiya – İslam dini qatıldı. İslam dininin yayılması ölkə əhalisinin bu dinin dəyərlərini dərk etməsi istiqamətində gedir, kitab əhlinə – xristianlara məcburi olaraq İslam dini qəbul etdirilmir və bu dini dözümlülük hüquqi qaynaqlarda öz əksini tapır. Xilafət qoşunları 639-cu ildə Azərbaycana yürüş etdikdən sonra Muğanı ələ keçirən ərəb sərkərdəsi Bukeyr ibn Abdullah muğanlılarla müqavilə bağlayaraq fərman vermişdi. Fərmana görə, Muğan əhalisi Ərəb xilafətini tanımalı, müsəlmanlara səmimi yanaşmalı və vergi ödəməli idi. Bunların müqabilində ərəblər Muğan əhalisinin mülkiyyətini, etiqad etdikləri dini qanunları qoruyurdular. 642-ci ildə Dərbənd əhalisi ilə də analoji müqavilə imzalanmışdı.

Ərəb xilafətinin Azərbaycana ikinci yürüşü zamanı ərəb qoşunlarının sərkərdəsi Hobibi ibn Məsləmə yerli əhali ilə yeni müqavilə imzaladı və verdiyi fərmanda göstərdi ki, Naxçıvan şəhərinin əhalisini – istər maq, istərsə də iudey olsun – mülkiyyəti, kilsələri, məbədləri qorunacaq, təhlükəsizliyi təmin olunacaq, bunun müqabilində yerli əhali cizyə və xərək ödəyəcək. Beləliklə, İslam mədəniyyəti Azərbaycan multikulturalizminin laylarına daxil olaraq onu hüquqi qaynaqlarla zənginləşdirdi.

687-ci ildə Ərəb xilafətinin bölgədə apardığı dini siyasətə uyğun olaraq Alban Apostol kilsəsinin monofizit kilsə olduğu təsdiqləndi. Lakin Alban Apostol kilsəsi VIII əsrin əvvəllərində Ərəb vassallığından qurtulmaq və Bizansla yaxınlaşmaq siyasətini əsas götürürdü. Bu siyasəti alban katolikosu Nərses Bakur və Varaz-Trdatın xanımı knyaginya Sparama aparırdı. Yaranmış vəziyyətdən xəbər tutan erməni-qrıqorian kilsəsinin katolikosu İlyə bu vəziyyəti xəlifə Əbd-əl-Malikə çatdırır. Xəlifə Əbd-əl-Malik alban katolikosu Nərses Bakurun hərəkətini xəyanət və qiyam kimi qəbul edir, onu zindana atdırır. Nərses Bakur zindanda vəfat edir. Onu əvəz edən Simeon erməni katolikosu İlyanın nəzarətində altında keçən Bərdə kilsə qurultayının tələblərinə əsasən "Nərsesin bütün küfrü dələ əsərlərini sandıqlara qoyub öz yay iqamətgahı Bərdəyə yaxınlığında Tərtər çayına atdırır". Beləliklə, VIII əsrin əvvəllərində Qafqazın ən qədim kilsəsi olan Alban Apostol kilsəsi öz avtokefəlliyini itirir, erməni-qrıqorian kilsəsinin

Azərbaycan tarixinə qarşı məkrli siyasətinin bütün ağırlığını yaşamaq məcburiyyətində qalır. 704-cü ildə Alban Apostol kilsəsi Bərdə şəhərində keçirilən kilsə məclisində erməni-qrıqorian kilsəsi ilə ittifaq sazişi imzalandı. Bərdə kilsə qurultayında yeni seçilmiş alban katolikosu I Simeonun (704-706-cı illər) kilsə qanunnaməsi təsdiq olunur və müqəddəs həvarilərin qanunları əsas götürülməklə qəbul olunmuş Bərdə qanunlarında cəmiyyətdə mərhəmət, ədalət, xeyirxahlıq kimi bəşəri dəyərlər əsləmlir. Beləliklə, Bərdə kilsə qurultayında qəbul olunmuş qanunlar Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqları olaraq Alban xristian mədəniyyətinin qorunmasına təminat verir.

704-cü ildən başlayaraq qədim erməni dili (qrabar) Qafqaz Albaniyasında kilsə dili statusunu qazanır. Lakin qrabarrın ölkənin kilsə və məktəblərində tətbiqi albanların etnik assimilyasiyaya uğraması demək deyildi. Qrabar kilsə dili kimi cəmiyyətin həyatına daxil olsa da, ərəb mənbələrinin verdiyi məlumatla görə, hələ X əsrdə ölkədə alban (arran) dili qorunub saxlanmış, Kirakos Qandzəketsinin göstərdiyi kimi, hətta XIII əsrin ortalarında belə alban kilsə xadimlərinin bir hissəsi qrabar dilini öyrənmə bilməmişdi.

Tarixin sonrakı mərhələlərində Alban Apostol kilsəsi öz avtokefəlliyini qoruyub saxlaya bilsə də, XVIII əsrin son rübündə baş verən daxili çəkişmələr bu kilsəni zəiflətməmişdi. Rusiya imperiyasının Azərbaycan torpaqlarını işğalı və işğaldan sonrakı dövrdə erməni-qrıqorian kilsəsinin məkrli siyasəti nəticəsində Alban Apostol kilsəsi imperator I Nikolayın 11 mart 1836-cı il fərmanı əsasında erməni-qrıqorian kilsəsinin idarəçiliyinə verildi, bundan sonra kilsələr dağılmğa başladı. XX əsrin əvvəllərində "Böyük Ermənistan" xülyasını reallaşdırmaq üçün Azərbaycan torpaqlarına əsassız iddialar irəliləyən erməni millətçilərinin tələblərinə əsaslandırmaq, Azərbaycanın maddi-mədəni irsinə sahib çıxmaq üçün Alban Apostol kilsəsinin arxivləri erməni-qrıqorian kilsəsi tərəfindən məqsədyönlü şəkildə yandırıldı, kilsələr saxtalaşdırılmaya, dağıntılara məruz qaldı. Lakin Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra ölkəmizin maddi-mədəni irsinə aid alban abidələri mühafizə olunmağa, bərpaatırı işləri aparılmağa başlandı. Beləliklə, bu mədəni lay Azərbaycan Respublikası tərəfindən qorunub saxlanmaqdadır.

VII əsrin ortalarından Azərbaycan cəmiyyətinə təkəllüflüyün təkmilləşməsi ideologiyası – İslam dini daxil oldu. İslam ölkənin böyük hissəsində yayılaraq tezliklə hakim dinə çevrildi. Bundan sonra xristianlığın mövqeyi təcridən zəifləməyə başlasa da, bu dinin rəisləri hələ uzun əsrlər yerli əhalinin mədəniyyətinin daşıyıcısı oldu. Alban salnaməçisi Mxitar Qoşun verdiyi məlumatla görə, ölkənin alban əhalisinin bir hissəsi XII əsrdə də xristianlığa itaət etməkdə idi; məsələn, Gəncə əhalisinin 1/5 hissəsi bu dövrdə xristian olaraq qalırdı. Yaranmış vəziyyəti bununla izah etmək olar ki, Ərəb xilafətinin hökmranlığı dövründə zərərçülüşün və bütəparastlığın sosial bazaya malik olduğu ərazilərdə, Azərbaycan cənub torpaqlarında, daha sonra Mıldə, Muğanda, Kaspi sahillərində, Kür və Arax çayları boyunca əhatə edən ərazilərdə İslam dini sürətlə yayılsa da, ölkənin dağılıq hissəsində, Arsax və Uti vilayətlərində yaşayan əhali xristian

kitab əhli olduğu üçün ərəblər onların dini etiqadına dözümlü yanaşır, onlardan can vergisi – cizyə alaraq, xristian əhaliyə öz kilsələrində ibadət etməyə, dini mərasimlərini icra etməyə şərait yaradır, bu da Azərbaycan multikulturalizminin qaynaqlarına yeni rəng qatır, özünəməxsus mədəni laylar yaranırdı. IX əsrin sonlarında Moisey Kalankatulunun yazdığı kimi, Qriqori Hamama tərəfindən bərpa edilmiş, ərazisi qərbdə Arsaх, Utinin dağlıq hissəsi, şərqdə Kürün sol sahil məkanına aid olan Şəki və Ereti torpaqlarını əhatə edən Alban qarlığı bu multikultural laylara yeni rənglər vermiş, müxtəlif səmavi dinlərə mənsub dövlətlərin, icmaların – xristian və müsəlmanların birgə yaşama sistemi zənginləşmiş, özünəməxsus bir mühit yaranmışdı. Bu dövrdə ölkəni idarə edən hökmdar sülalələri nikah diplomatiyasına önəm verir, qonşu hakim nəsilələri ilə izdivac bağlayırdılar. Belə ki, IX əsrdə Sünik hakimləri Mehranilər sülaləsindən qız alaraq onlarla qohum olmuş, X əsrdə alban hökmdarı Qriqori Hamama öz oğlu Atrnersheç Gürcüstan hakimi Qurgenin bacısı Dinan almış və həmin nikahdan gələcək Albaniya hökmdarı İşxani dünyaya gəlmiş, məhz bu dövrdə Alban Apostol kilsəsi 17 il (952-969-cu illər) diofizit mövqeyində durmuşdu. Bu müddət ərzində Alban Apostol kilsəsi Partav uyanısından çıxmamış, ölkədə multikultural mühit inkişaf etmiş, IX-XII əsrlərdə ölkədə bir-birini əvəzləyən müsəlman sülalələri tərəfindən idarə edilən feodal dövlətləri ilə paralel olaraq, XI əsrin sonlarında Xaçınçay və qismən də Tərtər çayının hövzələrini əhatə etmiş Arsaх-Xaçın xristian alban knyazlığı tarix səhnəsinə daxil olmuş və ölkədə yaranmış münbət multikultural mühit – Azərbaycanda İntibah dövrünün meydana gəlməsi, yeni ictimai-siyasi, fəlsəfi fikirlərin, təlimlərin cəmiyyətə şamil olunması Qərb və Şərq mədəniyyətlərinə körpü salan memarlıq, incəsənət və musiqidə oxşar cəhətlərin meydana çıxmasına şərait yaratmış, Azərbaycan dünya mədəniyyətinə Nizami dəhşəsi, Xaçani dünyası, Əcəmi əzəmətinə vermişdi.

Orta əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətlərindən biri olan Şirvanşahlar dövlətində də multikultural mühit yüksələn xəttə inkişaf edirdi. IX əsrin ikinci yarısından Abbasilər xilafətinin zəifləməsi VIII əsrin əvvəllərində süqut etmiş Şirvanşahlar dövlətinin bərpasına gətirib çıxardı ki, bu dövlətin ərazisi Arranın şimal bölgələrində Böyük Qafqaz, Dağıstanın cənub vilayətləri, Tabasaran və Dərbənddən Movakana qədər, Gürcüstanla sərhəddə yerləşən qərb vilayətləri də daxil olmaqla böyük bir məkanı əhatə edirdi. Dini baxımdan bu dövlət çoxəxalçılığı ilə seçilir, Azərbaycan multikulturalizminin ilkin siyasi qaynaqlarını qoruyub saxlayırdı. IX əsrdə İslam dini Şirvanda artıq yayılsa da, xristianlıq və politeist dinlər yerli əhali tərəfindən qorunurdu.

Bu dövlətin əhalisi də milli rəngarəngliyi ilə seçilir, burada türklər, qafqazdilli, farsdilli, eləcə də müxtəlif mənşəli etnoslar yaşayırdılar. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, türk tayfaları Şirvana erkən orta əsrlərdə gəlmiş, onların ayın-ayın qrupları bu ərazilərə Dərbənd keçidindən keçmiş hunlar və xəzərlərə birlikdə yurd salmışdı.

Erkən orta əsrlərdən başlayaraq Sasanilərin ölkədə apardığı köçürmə siyasəti noticəsində Şirvanda cərəyan edən etnik proseslərdə irandilli əhali də mü-

hüm rol oynamış və XIII əsrin əvvəllərində Şirvanşahlar dövlətinin sərhədlərində: şimalda – Dərbənd, cənubda – Quştaşi vilayəti (Kür çayının sol sahil), şərqdə Xəzər dənizi və qərbdə – indiki İsmayılı, Göyçay, Ucar, Zərdab və Kürdəmir bölgələrinin əhalisi tam türkləşmişdi.

Şirvanşahlar dövlətinin əhalisi dini cəhətdən də çoxəxalçı idi. Gəlmə türk tayfaları, həmçinin irandilli maskutlar dini etiqadlarına görə xristian idilər. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, maskut çarı Sənanesin oğlanları Moisey, Daniel və Yeliya adlarını daşıyırdı, hunlar isə xristianlığı qəbul edərək, “öz bayraqlarını xaç təsviri ilə bəzəyirdilər”.

Orta əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətinin ərazisində yəhüdilər də yaşayırdılar, onlar Şabranda məskunlaşmışdılar. Bu faktlar bir daha göstərir ki, Şirvanşahlar dövlətində müxtəlif dünyəvi dinlərə etiqad edən insanlar – mömin müsəlmanlarla birgə xristian və yəhüdilər birgəyaşayış qaydalarını əsas götürmüşdürlər. Beləliklə, Şirvanşahlar dövləti orta əsrlərdə Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qaynaqlarının müxtəlif laylarını qoruyub saxlayırdı.

Şirvanşahlar dövlətində yaşayan tatarları dini bölgüyə görə təkcə müsəlman deyil, iudey və qriqorian da olublar. İudey tatarlar orta əsrlərdə Şirvanın tərkibinə daxil olan Dərbənd bölgəsində, Qusarlar (Qusarçay kəndi), Qubada (Qırızçı qəsbə), Şamaxıda (Müci), Göyçayda (Müci-Həftəran), Qəbələdə və Şəki rayonlarında yaşamış, sonralar onların bir hissəsi Bakıya köçmüşdü.

Şirvanşahlar dövlətinin ərazisində yaşayan qriqorian tatarlar isə əsasən Şamaxıda (Mədrasa, Kərkənc, Dərə-Kərkənc, Kələhana, Məsəri, Saqiyan kəndlərində), Göyçayda, İsmayılıda (Bank, Rusəq) və Aşğeron rayonunda məskunlaşmış, XVIII əsrin sonunda Fətəli xanın hakimiyyəti dövründə Qubaya köçürülmüşdülər.

Orta əsrlərdə Şirvan şəhərlərinin çoxdinliliyi o dövrün yazılı mənbələrində də təsdiqlənir. Bu şəhərlərdə yerli əhali olan xristianlar, İslama ibadət edən ərəblər, İrandan gəlmələr, həmçinin yəhüdilər xüsusi məhəllələrdə yaşayırdı və Azərbaycandan multikultural mühitə müxtəlif rənglər qatırdılar.

Şirvanşahlar dövlətində multikultural mühiti eyni zamanda müxtəlifdillilik də canlandırmışdı; fars dili rəsmi ədəbi dil, ərəb dili ilahiyat dili, Azərbaycan türkcəsi danışmaq dili olaraq qəbul edilmiş, bütün bunlar Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qaynaqlarının zənginləşdirilməsinə təsir göstərmişdi.

Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları Səfəvilər dövlətinin qurulması ilə daha da zənginləşmiş, ölkədə multikultural mühit qorunmuş, xristian əhaliyə tolerant münasibət göstərilmiş və bu məsələ hüquqi sənədlərdə təsdiqlənmiş, Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqları zənginləşmişdi. Bu siyasət I Şah İsmayılın zamanından davamlı olaraq yürüdülmüş, 12 şəvval 908-ci il tarixli (10 fevral 1503) “Tatev monastirinin yeparxial hüquqlarının müəyyənləşdirilməsi” haqqında fərmana əsasən Zəngəzur mahalında yerləşən və xristian albanları məxsus Tatev monastirinin vədapeti Simeonun yeparxial hüquqları təsdiq edilmiş, həmin monastirin ixtiyarında olan torpaqlar monastirin vəqf əmlakı elan edilmiş, bu monastirin ruhaniləri dövlət vergi və

müəlləfiyyətlərindən azad edilmişdilər. Şah İsmayılın 25 rəbi 911-ci il tarixi (26 avqust 1505) "Qızıl-Vəng monastırı və ruhanilərinin bəzi dövlət vergi və müəlləfiyyətlərindən azad edilməsi" haqqında fərmanında da bildirilir ki, indiki Kolbəcər rayonu ərazisində yerləşən Xudavəng alban monastırı və onun ruhaniləri 13 adda dövlət vergi və müəlləfiyyətdən azad edilirlər.

I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə də (1524-1576) məmləkətin qeyri-müsləman sivilizasiyasının təmsilçilərinə qarşı ədalətli siyasət davam etdirilmiş, digər mədəniyyət təmsilçilərinə qarşı məmur özbaşınalıqlarının qarşısı qətiyyətlə alınmış, şahın 970-ci ilin rəbi ayında (29 oktyabr - 28 noyabr 1562) verdiyi fərmanla 16 kəndin Alban Apostol kilsəsinə aid Tatev monastırına məxsus olması bir daha təsbit edilmişdi. Bu dövrdə xristian əhalinin hüquqları dövlət səviyyəsində müdafiə olunurdu. Şah Təhmasibin 13 zikiad 977-ci il tarixli (19 aprel 1570) "Gəncəsar katolikosu Qriqorun patriarx hüquqlarının təsdiqi" haqqında fərmanı bunu sübuta yetirir.

I Şah Abbasın dövründə də xristian kilsələrinə məxsus olan daşınar və daşınmaz əmlak müsləman dini idarələrinə məxsus olan əmlak kimi dövlət səviyyəsində mühəddəs və toxunulmaz elan edilmişdi. Şah Abbasın 1015-ci ilin rəbi ayında (7 iyul - 5 avqust 1606) verdiyi fərmanda Apostol Tovma və Əylis monastirlərinə məxsus torpaqların həmin monastirlərin vəqf əmlakı olması, kilsə vergilərinin rəhbirlər tərəfindən toplanması təsdiq edilmiş və dağların buna ciddi nəzarət etməsinə göstəriş verilmişdi. Səfəvilər dövründə erməni din xadimlərinin hüquqları dövlət səviyyəsində mütəmadi olaraq qorunmuş, onların arzu və istəkləri nəzərə alınmış, şikayət və mürciatlarına əməl edilmiş, bütün bunlar Şah Abbasın 1019-cu ilin səfər ayında (25 aprel - 23 may 1610) imzaladığı fərmanda öz əksini tapmışdı. Səfəvilər zamanında təkcə xristian kilsə və din xadimlərinin yox, mülki şəxslərin də hüquq və imtiyazları dövlət səviyyəsində qorunurdu. Şah Abbasın 1029-cu ilin zikiad ayında (28 sentyabr - 27 oktyabr 1620) verdiyi Divan - əs - Sadarətin qərarını təsdiq edən fərmanında alban mülki Aykəzin Azərbaycan vilayətinə aid Quşəstəfi və Qafan mahallarında yerləşən mülkləri əzrinə mülkyyəti hüququ təsdiqlənmiş, vilayət hakimlərinə onun hüquqlarının təmin olunması tapşırılmışdı.

II Şah Abbasın ölkə xristianlarının mülkyyətinə qoruyun qərarları da diqqət çəkir, miladi tarixi ilə 1645-ci ildə imzaladığı fərmanla o, erməni-qriqorian kilsəsinin katolikosu Filipposa dağılmış kilsələri bərpa etməyə icazə vermişdi. Beləliklə, Səfəvi hökmdarlarının fərmanları ölkədə multikultural mühitin inkişafına müsbət təsir edir, əhliyə etiqad azadlığı verir, xristian mülkyyəti sahibliyi qorunur və Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqları bəşəri prinsiplərə söykənmiş sənədlərlə dolurdu.

Xanlıqlar dövründə də Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları inkişaf mərhələsi keçmişdi. Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Quba, Lənkəran xanlıqları və Car-Balakan camaatlığı digər bölgələrdən dini müxtəlifliyi və etnik rəngarəngliyi ilə seçilir, bu dövrdə Azərbaycanda yaşayın müxtəlif eti-

qadlı əhalinin öz ibadətini sərbəst şəkildə yerinə yetirməsi üçün müvafiq dini müəssisələr – məscidlər, kilsələr və monastırlar fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycanın önəmli geosiyasi mövqeyi ta qədimdən qonşu dövlətlərin diqqətini çəkmiş, müxtəlif zaman kəsiyində ölkəyə alloxtən (qeyri-köklü) etnik elementlərin axını baş vermiş, bu proses XIX əsrin əvvəllərində də davam etmişdi. Həmin əsrin birinci otuzilliyində Azərbaycan torpaqlarını işğal edən Rusiya imperiyası ölkədə köçürmə siyasəti apararaq, yerli əhalinin etno-demografik tərkibinə yeni etnoslar – almanlar və ruslar da qatmış, beləliklə, Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qaynaqlarına yeni laylar daxil edilmişdi.

Ölkədə müstəmləkəçilik siyasəti yeridən Romanovlar Rusiyası müsləmanların dini-mədəni hüquqlarına məhdudiyət qoyduğundan, xristian missionerlərin təbliğatına şərait yaratdığından xalq bələ bir vəziyyətə barışa bilmir. Birinci rus inqilabı illərində Azərbaycanın mütərəqqi qüvvələri imperiyanın müsləman əhalisinin rus xalqı ilə hüquq bərabərliyinin tanınması tələbi ilə çıxış edir, müsləmanlar üçün mədəni təhsilin vacibliyini sübuta yetirirdilər. Bu tələblər Azərbaycan milli hərəkatının görkəmli nümayəndəsi Ə.M. Topçubaşovun sədrliyi ilə 1906-cı il avqustun 15-də Nijni Novqorodda keçirilən Rusiya müsləmanlarının III qurultayında müzakirəyə çıxarılmışdı.

17 oktyabr 1905-ci il tarixində qəbul olunmuş Manifest Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarına, xüsusən Azərbaycan qadınının sosial durumuna öz təsirini göstərmiş, bundan sonra qadınlarımızın sosial aktivliyi artmış, Azərbaycanın ziyalı qadınları müsləman qadınlarının hüquqlarının qorunması məqsədilə mətbuatda çıxış etməyə başlamışdılar. Bu dövrdə Azərbaycan qadını Birinci rus inqilabının nəliyyətlərindən bəhrələnməyə, Bakı Şəhər Dumasına keçirilən seçkilərdə iştirak etmək hüququ qazanmışdı. Bütün bu pozitiv yeniliklər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarında yeni səhifələr açmış, Rusiyada Oktyabr çevrilişi baş verdikdən sonra qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkə tarixinə yeni multikultural çarlar gətirmişdi.

1918-ci ilin 28 mayında "İstiqlal bəyannaməsi"ni qəbul edən Azərbaycan Milli Şurası dövlətin ərazisində yaşayın bütün insanları hüquq bərabərliyi verildiyini elan edərək, Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqlarını demokratik prinsiplərə əsaslanmış sənədlə zənginləşdirdi. Yarandıqı zamandan etibarən ölkənin ərəzi bütövlüyi uğrunda mübarizə apararı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) Azərbaycan xalqının tolerantlıq ənənələrindən imtina etmədi, dövlətin qanunverici orqanı olan parlamenti formalaşdıraraq ölkənin sosial-iqtisadi həyatında xidməti olan azsaylı xalqlara, o cümlədən Rusiya imperiyası dövründə əhalinin etnokonfessional tərkibində müəyyən çəki yükü əldə edə bilməsi rus və ermənilərə də yer ayırdı, azsaylı xalqların fraksiyası aqrar islahatlar proqramında yer aldı, alman kolonistlərindən olan L. Kun parlamentin aqrar komissiyasının tərkibinə daxil edildi.

Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqları AXC-nin demokratik prinsiplər əsasında qəbul etdiyi qanunlarla zənginləşdi. 1919-cu ilin 11 avqust-

tunda qəbul edilən "Azərbaycan təbəəliyi haqqında" qanun layihəsi bunun bariz nümunəsi idi.

Ölkədə demokratik prinsiplərin inkişafına, təhsilin yenidən qurulmasına, milli kadrların yetişdirilməsinə xüsusi önəm verən Azərbaycan hökuməti 28 avqust 1918-ci il tarixli qərar ilə bu niyyəti gerçəkləşdirir. Tolerantlıq prinsiplərini əsas götürən Nazirlər Kabineti tədris işini milliləşdirərək azsaylı xalqların uşaqlarının da mənafeyinə nəzərə həlmi, Xalq Maarifi Nazirliyi bir otaq təhsil müəssisəsi olan şəhərlərdə yuxarı azlıq siniflərindən başlayaraq paralel surətdə rus bölməsinin də açılmasına icazə vermişdi. Beləliklə, bu sənəd Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqlarında mövcud boşluqları doldurmuşdu.

Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qaynaqlarının zənginləşməsi cəmiyyətin başqa səhələri ilə bağlı məsələlərdə də özünü göstərirdi. AXC milliyyətdən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq sosial vəziyyəti ağır olan bütün insanlara yardım göstərirdi. Bu dövrdə hökumət Məsləhət Qadın Xeyriyyə Cəmiyyəti ilə yanaşı, Rus Xeyriyyə Cəmiyyətinə, Yəhudi Xeyriyyə Cəmiyyətinə, Ermeni və Yəhudi Milli Şuralarına, eləcə də digər cəmiyyətlərə uşaqların, qocaların və başqa imkansız adamların saxlanması üçün xeyli vəsait ayırmışdı.

Aprel çevrilişindən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nailiyyətlərinə ağır zərbə endirilsə də, bir sıra demokratik prinsiplər, ilk növbədə azsaylı xalqların hüquqlarının qorunması istiqamətində əməli addımlar atılmış və bu, 1937-ci ilin dekabr ayının 5-də qəbul edilən Əsas Qanunda – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapmışdı. Bu Konstitusiyanın 130-cu maddəsində deyilirdi ki, Azərbaycan SSR vətəndaşlarının hüquq bərabərliyi sarsılmaz bir qanundur, irqi və ya milli müstəsnalığın, nifrətin, etinasızlığın hər hansı bir şəkildə təbliği qanunla cəzalandırılır. Beləliklə, Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqları bu sənəddə də zənginləşirdi.

Azərbaycan SSR-in 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasının 50-ci maddəsi respublika vətəndaşlarının vicdan azadlığını elan edərək, onların hər hansı dinə etiqad etmək və ya heç bir dinə etiqad etməmək, dini ayinləri icra etmək və ya ateizm təbliği aparmaq hüququnu tanıyırdı. 62-ci maddə isə milli ləyaqətə hörmət etmək, çoxmillətli sovet dövlətinin millətləri və xalqlar arasında dostluğu möhkəmlətmək prinsipini əsas götürürdü. Bu sənəddə də məsələsinə – insanlararası ünsiyyət vasitəsinə də ciddi önəm verilir. Konstitusiyamızın 73-cü maddəsi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu elan edir və Azərbaycan SSR-də rus dilinin, habelə əhalinin danışdığı başqa dillərin bütün dövlət və ictimai orqan və idarələrdə hüquq bərabərliyi əsasında azad surətdə işlədilməsinə təmin edirdi. Beləliklə, bu hüquqi sənəddə göstərilən müddəalar Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqlarını daha da dolğunlaşdırırdı.

18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkədə multikulturalizmin siyasi və hüquqi qaynaqları daha da möhkəmləndi. Müstəqilliyin ilk illərində qəbul olunmuş "Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qo-

runması, dil və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 1992-ci il tarixli Fərmanı və 20 avqust 1992-ci ildə qəbul olunmuş "Dini etiqad azadlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu yeni şəraitdə Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqlarının inkişafını özündə əks etdirirdi.

Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarının əsaslı şəkildə inkişafı Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu Öndər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisidir. Onun uzaqgörən və müdrik rəhbərliyi nəticəsində multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinə çevrildi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra qəbul olunan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan multikulturalizminin əsas hüquqi bazasını təşkil edir. Bu, Konstitusiyamız "Din və dövlət" (Maddə 18, bənd 1), "Dövlət dili" (Maddə 21, bənd 2), "Bərabərlik hüququ" (Maddə 25, bənd 3), "Milli mənsubiyyət hüququ" (Maddə 44, bənd 1, 2), "Ana dilindən istifadə hüququ" (Maddə 45, bənd 1, 2), "Fikir və söz azadlığı" (Maddə 47, bənd 1, 2, 3), "Vicdan azadlığı" (Maddə 48, bənd 1, 2), "Hakimlərin müstəqilliyi, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və şərtləri" (Maddə 127, bənd 10) kimi maddələrində əks olunmuşdur.

Müasir dövrdə Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarının inkişafı Ulu Öndərin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır. Prezident İlham Əliyev multikulturalizm siyasətini yeni tarixi şəraitdə inkişaf etdirərək, ömür ölkənin daxili siyasətinin mühüm istiqaməti kimi təqdim etmişdir. O, bir çox çıxışlarında multikulturalizmin dövlət siyasəti olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır: "Multikulturalizm Azərbaycanda dövlət siyasətidir. Qeyd etməliyəm ki, artıq tarixi keçmişimiz də bunu diklə edir. Eyni zamanda, multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir. Biz gündəlik həyatımızda bu prinsiplər əsasında fəaliyyət göstəririk. Bu prinsiplər cəmiyyətin mütləq əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənir, müdafiə edilir".

Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə qəbul olunmuş bir çox siyasi sənədlər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarının daha da inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Onlardan aşağıdakıları misal göstərmək olar:

– 28 dekabr 2006-cı il tarixli "Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı;

– 27 dekabr 2011-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Programı"nın qəbul edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.

Bir sosial hadisə kimi meydana gələn multikulturalizmin sonrakı inkişaf mərhələləri onun dövlət ideologiyasına, dövlət siyasətinə və xalqın həyatı tərzinə çevrilməsi ilə bağlıdır. Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin təsis olunması, 2016-cı ilin Azərbaycanda "Multi-

kulturalizm İli" elan edilməsi müasir dövrdə multikulturalizmin Azərbaycan modelinin, onun siyasi və hüquqi qaynaqlarının inkişaf etdirilməsində olduqca mühüm rol oynayır.

Azərbaycanın BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı, ölkəmizin etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı bir çox beynəlxalq konvensiyalara qoşulması Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarının daha da inkişaf etdirilməsinə öz töhfələrini vermişdir. Buna misal olaraq müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycanın BMT-nin "Milli və yaxud etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub şəxslərin hüquqları haqqında Bəyannamə"sində, eləcə də "İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya"sına qoşulmasını göstərmək olar.

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası 1995-ci ilin fevral ayının 1-də Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası"nı imzalamış və 16 iyun 2000-ci il tarixli Qanunla bu sənədi ratifikasiya etmişdir. Eyni zamanda 26 noyabr 2009-cu il tarixli qanunla Azərbaycan Respublikası YUNESKO-nun "Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair" Konvensiyasına qoşulmuş, Konvensiya 2010-cu ilin may ayının 15-dən etibarən qüvvəyə minmişdir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki fəaliyyəti, xüsusilə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2008-ci ildə meydana gələn və mədəniyyətlər arasında dialoqun inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan "Bakı Prosesi" çərçivəsində Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi beynəlxalq tədbirlər və həmin tədbirlərdə qəbul olunan bəyannamələr Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarını daha da möhkəmləndirmişdir. Belə tədbirlərə misal olaraq 2010-cu ilin 26-27 aprel tarixlərində keçirilmiş Dünya Dini Liderlərinin Sammitini, 2011-ci ildən başlayaraq hər il mütəmadi keçirilən Beynəlxalq Humanitar Forumlar, iki ildən bir keçirilən Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumlarını və 2016-cı ilin 25-27 aprel tarixlərində keçirilmiş BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunu göstərmək olar.

Beləliklə, Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları qədim tarixə malikdir. Bu qaynaqların formalaşması qədim dövrə gedib çıxır. Hələ ölkə ərazisində yaranan ilk tayfa birliklərində multikulturalizmin siyasi qaynaqları özünü büruzə verirdi. Onun hüquqi qaynaqlarına isə tarixin sonrakı mərhələlərində rast gəlinir.